

BIBLIOTEKI SPECJALNE W UNII EUROPEJSKIEJ

Według klasyfikacji bibliotek przyjętej w Polsce, określenie biblioteki specjalne jest używane zwykle w opozycji do pojęcia biblioteki uniwersalnej. Nazwa ta dotyczy więc bibliotek dla specjalnych grup użytkowników. Zalicza się tu zarówno biblioteki akademickie nie uniwersyteckie, jak i więzienne, wojskowe, szpitalne czy wreszcie biblioteki dla osób niepełnosprawnych. To określenie odnosi się zatem do charakteru zbiorów związanych z daną dziedziną czy dziedzinami wiedzy lub też przeznaczonych dla specjalnej grupy użytkowników, jak np. więźniów, pacjentów, osób niewidomych lub niedowidzących, pracowników danego przedsiębiorstwa itp. Grupa bibliotek specjalnych nie ma wobec tego charakteru jednorodnego. Mogą tu być zaliczone zarówno wielkie biblioteki akademickie – specjalne, jak i niewielkie biblioteki, np. szkolne przeznaczone dla dzieci specjalnej troski.

Ten przydługi wstęp był potrzebny, aby stwierdzić, że w związku z przemianami technologicznymi, politycznymi i ekonomicznymi przyjęta klasyfikacja bibliotek coraz mniej pasuje do rzeczywistości. Nie tylko dlatego, że mamy również biblioteki wirtualne, ale dlatego, że coraz większą rolę odgrywają biblioteki hybrydowe i to nie ze względu na połączenie technologii (elektroniczno-tradycyjne, elektroniczno-cyfrowe), ale ze względu na zmiany swoich funkcji: np. gdy księgozbiór z zakresu informacji biznesowej powoduje, że zastępuje ona poniekąd bibliotekę fachową. Umieszczenie księgozbioru dla niewidomych w bibliotece publicznej pozwala uznać ją jako bibliotekę specjalną, a jeżeli zamiast stałej biblioteki więziennej biblioteka publiczna prowadzi wymienny księgozbiór dla więźniów lub pacjentów, to również nie występuje tu czysta forma biblioteki specjalnej lecz poszerzenie zadań biblioteki publicznej. Nie jest to zupełnie nowe zjawisko. Ostatnio bardzo wyraźnie widać zwiększenie się roli bibliotek

publicznych. Podobny proces można zaobserwować w odniesieniu do akademickich bibliotek specjalnych, których rola znacznie wzrosła wraz z automatyzacją oraz w związku z zanikaniem bibliotek fachowych i ośrodków informacji. Trzeba więc mieć świadomość, że obok bibliotek specjalnych istnieją księgozbiory tworzone na nowo lub powiększane i pozwalające na obsługę różnych specjalnych grup użytkowników przez biblioteki publiczne i uczelniane. Ze względu na to, że w programie konferencji jest referat na temat bibliotek szkół wyższych, ograniczę swoją wypowiedź do omówienia niektórych problemów bibliotek specjalnych, nie akademickich i stanowiska Unii Europejskiej w tej sprawie.

Unia Europejska o bibliotekach specjalnych

Pierwszy wielki program ukierunkowany na biblioteki Komisja Europejska ogłosiła już we wczesnych latach osiemdziesiątych. Bogactwo i różnorodność zasobów informacyjnych była ogólnie w Europie doceniana, uważano jednak, że zasoby te nie są dostatecznie przygotowane do wykorzystania przez społeczność europejską. Dlatego Parlament Europejski ogłosił tzw. Schwencke Resolution w sektorze bibliotecznym. Dokument ten stał się częścią III Programu „Third Framework Programme” w latach 1991/94. Zadania te rozwinęto, ogłaszając Program IV (Fourth Framework Programme) na lata 1994-1998. Program ten zajmował się głównie zastosowaniem techniki komputerowej i telekomunikacji w procesy biblioteczne i miał swoją nazwę Telematics Application Programme [Telematics..., 1995]. Został on podzielony na szereg różnych podprogramów zgodnie z założonymi celami i tak, np. dział b w tym programie to: Telematics for knowledge, inny podprogram dotyczył np. wypracowania modelu zarządzania bibliotekami. Projekty takie jak DECIDE, DECIMAL, EQLIPSE, MINISTREL, DECOMATE, SELF i wiele innych, jak np. zajmujących się projektami połączeń sieciowych np. ARCA, DALI i in., czy wreszcie projektami skanowania głównie grafiki, takie jak np. BAMBI, ELISE i wiele innych, poświęcono różnym innowacjom technicznym, formatom i wielojęzycznym przekładom lub dostarczaniu dokumentów elektronicznych [Iljon; Seal; 1996].

Zarówno Unia Europejska jak i Komisja Europejska proponując programy dla bibliotek często nie precyzują, jaki typ biblioteki ma

być nimi objęty. Decyduje o tym raczej stopień przygotowania danej biblioteki, np. w zakresie automatyzacji lub chęć zbudowania sieci o specjalnym charakterze. Dotychczasowi członkowie Unii, jak np. przedstawiciele Holandii uważają, że wysiłki UE powinny być lepiej koordynowane, ponieważ rozprasza się środki i siły. Istnieje wiele różnorodnych instytucji i organizacji pozabibliotecznych, które oferują usługi informacyjne prowadzone również przez biblioteki. Proponuje się więc, aby stworzyć politykę informacyjną UE i programy rozwoju na podstawie danych o europejskich instytucjach zajmujących się dostarczeniem informacji. Wiedza na ten temat powinna być zebrana przez studia porównawcze o infrastrukturze bibliotecznej, prawodawstwie bibliotecznym i usługach. UE powinna też mieć orientację w zakresie praw człowieka, dotyczących zwłaszcza wolności oraz dostępu do informacji i dóbr kultury. Specjalną uwagę przy badaniu tego zagadnienia powinno się zwrócić na takie grupy społeczne jak: imigranci, dzieci, niepełnosprawni, kobiety pochodzące z mniejszości narodowych i in. Istotne jest poznanie ustaw odnoszących się do bibliotek innych krajów, w tym prawa autorskiego obowiązującego w poszczególnych krajach Europy, a wreszcie powinno się stworzyć coś w rodzaju bibliotek – przywódczych oraz zadbać o integrację bibliotekarską, co pozwoli dzielić się wiedzą na temat sieci bibliotecznych i informacyjnych [Koren 2001].

W V Programie UE jako jedno z trzech priorytetowych zadań postawiono stworzenie warunków formowania przyjaznego dla użytkowników społeczeństwa informacyjnego. Dając obywatelom Europy łatwiejszy dostęp do informacji i edukacji permanentnej, wspomaga się ich w dzieleniu dobrami dziedzictwa kulturowego i sprzyja zachowaniu różnic językowych

Biblioteki specjalne dla niepełnosprawnych

Kiedy w 1981 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych postanowiła obchodzić Rok Inwalidów pod hasłem „Pełne uczestnictwo i równość”, ważne było zrozumienie istoty niepełnosprawności i jej konsekwencji w życiu jednostki. Jest bowiem niezwykle ważne, aby uświadomić sobie konieczność działań, jakie powinny być podjęte na rzecz ludzi niepełnosprawnych także w zakresie usług bibliotecznych. Nie wystarczy przecież zająć się sprawą rehabilitacji. Skutki ograniczeń,

jakie niesie dana niepełnosprawność powinny być eliminowane również przez dostęp do nauki i kultury, co pozwala traktować te osoby na równi z innymi i umożliwia im uczestniczenie w życiu społecznym. W 1983 r. opublikowano Światowy Program na Rzecz Osób Niepełnosprawnych opracowany przez ONZ. Stwierdza się tam, że: „człowiek upośledzony, jeżeli odbiera mu się możliwości ogólnie dostępne w społeczeństwie, które są potrzebne do urzeczywistniania zasadniczych elementów życia, łącznie z życiem rodzinnym, oświatą, zatrudnieniem, mieszkaniem, zabezpieczeniem finansowym i osobistym, uczestnictwem w grupach społecznych i politycznych, działalnością religijną, stosunkami intymnymi i seksualnymi, dostępem do instytucji publicznych, swobodą poruszania się i ogólnym stylem życia codziennego” [Świat... 1989, s. 2], nie może czuć się pełnoprawnym obywatelem. Unia Europejska, podążając tą samą drogą, zwraca uwagę na zapewnienie ludziom niezależnie od płci, koloru skóry, narodowości, statusu społecznego i kalectwa, dostępu do informacji i wiedzy. Jest to zgodne z dyrektywą 2000/26 EC Parlamentu Europejskiego z dnia 16 maja 2000 r., która mówi m.in. o problemach legislacyjnych zapewniających równe prawa wszystkim obywatelom Unii Europejskiej, a więc dających prawo do wolności słowa, stowarzyszeń, poglądów religijnych itp. [Community..., 2001].

Należy więc uznać, że w tych regulacjach prawnych mieszczą się także problemy czytelnicze osób niepełnosprawnych, nie różniące się zasadniczo od potrzeb innych ludzi. Naturalnie zależy to od stopnia i rodzaju inwalidztwa, a także od przygotowania tych osób do odbierania informacji i możliwości czytania. Problem jest poważny, gdyż, jak dowiadujemy się z artykułu M. Zielińskiej-Fazan, badania przeprowadzone w 1997 r. w Polsce wykazały, że prawie połowa z 4,5 mln osób niepełnosprawnych to analfabeci, z drugiej zaś połowy ok. 70% posiada najniższe wykształcenie, ok. 27% zwykłe wykształcenie, a zaledwie 3% wyższe [Zielińska-Fazan, 1997]. Wynika stąd, że aby rzeczywiście zintegrować osoby niepełnosprawne w społeczeństwie, trzeba je najpierw nauczyć czytać. Biblioteki powinny więc wspomagać w pierwszym rzędzie programy edukacyjne dla tego typu osób, tak jak to czynią np. publiczne biblioteki amerykańskie.

Gdy przyjąć, że najczęściej stosowany w praktyce terapeutycznej podział osób niepełnosprawnych obejmuje: osoby z dysfunkcją ruchu, niewidome i niedowidzące, nie słyszące, upośledzone umysłowo i niedostosowane społecznie oraz stale leżące – to zadania bibliotek względem tych osób muszą być różne i dostosowane do rodzaju

kalectwa. Niekiedy adaptacja odpowiednich urządzeń lub przebudowa lokalu, np. dla osób z inwalidztwem w ruchu, jest bardzo trudna i kosztowna. Biblioteki są naturalnie najbardziej zainteresowane stanem poziomu czytania, ale poza problemami odbioru informacji pisanej, zarówno w postaci tradycyjnego druku, jak i elektronicznej, można jeszcze wymienić inne trudności, wynikające np. z przynależności do grupy osób słabo znających język kraju, w którym przebywają (np. emigranci, osoby należące do mniejszości narodowych). Są też osoby nie odbierające czytanego tekstu z powodu ograniczeń wynikających z alkoholizmu, przyjmowania narkotyków, ułomne, które nigdy nie sięgały po książkę z powodu złych warunków życia.

W odniesieniu do osób niepełnosprawnych od wielu lat pracują międzynarodowe organizacje, jak: ONZ, IFLA, także organizacje w poszczególnych krajach, jak np. ALA, ASLIB, SBP. W naszym kraju można też liczyć na współpracę z organizacjami pozabibliotekarskimi, jak np. Polski Związek Głuchych, Polskie Stowarzyszenie Dyslektyków, Stowarzyszenie Biblioterapeutyczne i wiele innych. Istnieje zatem pewna infrastruktura instytucji i organizacji działających w tym samym lub zbliżonym celu, ale niezupełnie razem. Siły są – niestety – nieco rozproszone. Bardzo ważnym ogniwem w całej omawianej tu problematyce jest Unia Europejska, chociażby z dwu powodów: po pierwsze dla Polski, która czeka teraz w „przedpokoj” aby stać się pełnoprawnym jej członkiem, ważne jest spełnienie warunków, jakie ta organizacja przed nami stawia w odniesieniu do polityki edukacyjnej i rehabilitacyjnej oraz w stosunku do osób poszkodowanych na zdrowiu fizycznie i psychicznie, po drugie UE przeznacza pewne fundusze na wspomaganie programów integracyjnych.

Unia opracowała wiele programów, które mają pomóc w usunięciu barier w dostępie do informacji, bibliotek i korzystania z dóbr kultury przez osoby niepełnosprawne. Parlament Europejski przegłosował 467 głosami przy trzech wstrzymujących się (03.04.2001) rezolucję: „Towards a barrier free Europe for people with disabilities” czyli „Przeciwko barierom w wolnym dostępie do informacji dla osób niepełnosprawnych” w Europie [Hermange, 2001]. Chodzi tutaj, aby włączyć te osoby w struktury społeczeństwa informacyjnego, jako jego pełnoprawnych członków. Rezolucja wzywa do finansowego poparcia wszelkich wysiłków na rzecz pomocy ludziom niepełnosprawnym, przystosowanym do „otwartego społeczeństwa”. Zwrócono też uwagę na projekty w VI programie R and T D i odpowiednią ich ocenę. Powołano specjalną sekcję do badania sytuacji osób niepełnosprawnych.

Wprowadzone mają być zalecenia, aby biznes zatrudniał tego typu pracowników, stosując zachęty w postaci: obniżenia podatków oraz zmniejszenia opłat z racji ubezpieczeń społecznych. Podkreślono również konieczność wprowadzenia problematyki niepełnosprawnych do ogólnej polityki UE.

W swoim wystąpieniu na międzynarodowej konferencji BOBB-CATSS w styczniu 2001 r. w Wilnie, autorki Bronisława Woźniczka-Paruzal oraz Irena Pużanowska, przedstawiły sytuację bibliotek w Polsce pod względem ich przystosowania do potrzeb ludzi niepełnosprawnych, a zatem odsyłałam zainteresowanych do opublikowanego w materiałach konferencyjnych tekstu. Obraz ten, jak można się domyśleć, nie jest zbyt optymistyczny [Woźniczka-Paruzel, Pużanowska, 2001].

Z literatury przedmiotu wynika, że najwięcej uwagi poświęca się osobom niewidzącym i niedowidzącym. Zjawisko to występuje w Polsce, gdzie o bibliotekach dla tej kategorii osób pisze się najczęściej [Czajkowski 1987; *Czytelnictwo niewidomych...* 1985; Kuczyńska/Kwapisz 1996; Woźniczka-Paruzel 2001, i in.]. Można też zauważyć, że na temat bibliotek niewidomych powstało wiele prac magisterskich. Przeglądając literaturę zagraniczną również widać, że największe zainteresowanie pomocą dla osób niewidomych i niedowidzących [zob. np. Cookson, Moodie, Rasmussen, 2000, Kerscher, 2001 i in.] wykazują biblioteki.

Biblioteki dla niewidomych

Mimo ogłaszania szlachetnych celów IV Program UE zawierał właściwie tylko jeden podprogram TESLAB dotyczący katalogowania i dostarczania dokumentów w postaci cyfrowej dla niewidomych i niedowidzących [Telematis..., 2001a]. Jak napisała Rosalind Johnson z National Focal Point for the European Libraries Programme z Wielkiej Brytanii, budżet przeznaczony na ten cel był bardzo ograniczony – mniej więcej taki jak, dla tych, którzy umieją żyć o chlebie i wodzie. W założeniu przeznaczono na cały program biblioteczny 30 milionów ecu, ale właściwie fundusze te nigdy nie były do końca wypłacone [Johnson, 2001]. Na lata 1993 i 1994 zaplanowano projekt Expansion of European Library Systems for the Visually Disadvantaged (EXLIB), którego głównym tematem było przygotowanie nowego opisu bibliograficznego i usług odpowiadających standardom międzynarodowym. Chodziło w tym przypadku o jednakowy dostęp do in-

formacji dla osób niewidomych i niedowidzących. Inny projekt pod tytułem *Testing Systems Using telematics for Library Access for Blind and Visually Handicapped Readers* rozpoczęto w 1996 r. Pokrewne projekty to: BIBDEL, CANTATE, EFILA, EXLIB [Telematics, 2001b]. Uwzględniono w nich przede wszystkim osoby niewidome i niedowidzące.

Ze względu na to, że w V Programie UE głównym celem jednego z trzech priorytetowych zadań jest stworzenie korzystnych warunków dla użytkowników społeczeństwa informacyjnego, dającego obywatelom Europy łatwiejszy dostęp do informacji, umożliwiając tym samym składanie wniosków dotyczących czytelnictwa osób niepełnosprawnych.

Biblioteki więzienne

Zapotrzebowanie czytelnicze więźniów można traktować podobnie jak zwykłych obywateli, chociaż nie mają oni dostępu fizycznego do bibliotek poza więzieniem. Dane demograficzne wskazują na ogół, że istnieje jednak wielka dysproporcja między korzystaniem z biblioteki w zakładach zamkniętych, czy też nawet częściowo zamkniętych, a społecznością osób przebywających na wolności. Wynika to m.in. ze wspomnianej już sytuacji odnoszącej się do inwalidów. Do zakładów karnych często trafiają osoby nie umiejące czytać i nie odczuwające takiej potrzeby, często mające uszkodzenia mentalne i cierpiące na zaburzenia emocjonalne. Prowadzenie biblioteki w zakładach karnych, mających służyć resocjalizacji jest naturalnie konieczne, ale i trudne, wymaga bowiem specjalnych kwalifikacji bibliotekarza. Mówi się o specjalnych funkcjach, jakie powinny być pełnione przez biblioteki więzienne. Taka biblioteka powinna być ośrodkiem czytania popularnej literatury, czytania – czyli nauczania się lub polepszenia tej umiejętności. Winna być miejscem permanentnego kształcenia się, rekreacji i spędzania wolnego czasu, informacji prawnej, czynnikiem wspomagającym psychicznie, neutralizującym kłopoty wynikające z odrzucenia i osamotnienia, wreszcie ośrodkiem informacji o świecie zewnętrznym, ośrodkiem szkoleniowym oraz badawczym dla więziennego personelu [Lehman, 1999].

W 1989 r. powstał w Wielkiej Brytanii projekt PRISM, którego idea naczelną jest sformułowanie, że: „Wolność nie jest pytaniem typu – gdzie jesteś, ale – kim jesteś”. Program ma wspomagać więźniów,

zalecając dostarczanie im książek i taśm o odpowiedniej treści. Zachęca się też inne kraje do podejmowania podobnych akcji [The PRISM..., 2001]. W maju 2001 r. odbyła się w Londynie konferencja zorganizowana przez Grupę Bibliotek Więziennych i Dzień Szkolenia pod tytułem „The right side of the law >>Prison Libraries and Legislation<<”. Generalnie Wielka Brytania przoduje w rozwijaniu bibliotekarstwa więziennego w Europie.

Biblioteki fachowe i ośrodki informacji/dokumentacji

Unia Europejska, zgodnie z przyjętymi założeniami uważa, że ośrodki informacji i biblioteki fachowe powinny powstawać tam, gdzie występują potrzeby informacyjne.

W związku z tym, że przemysł w Polsce przeżywa wielkie zmiany strukturalne i że wiele małych i średnich przedsiębiorstw pozostało na rynku podczas, gdy wielki przemysł, taki jak górnictwo czy hutnictwo ma poważne kłopoty, stare struktury hierarchicznie zorganizowanej informacji już nie istnieją. Grupa placówek informacji, ośrodków resortowych, branżowych i zakładowych znalazła się w trudnej sytuacji nie otrzymując funduszy na swoją działalność i na wprowadzanie nowych technologii. Obecnie być może istnieje jeszcze około 200 placówek wywodzących się z dawnych struktur. Działają natomiast oddziały informacji biznesowej otwarte w niektórych, i trzeba dodać, nielicznych bibliotekach publicznych, prywatne ośrodki informacji i tzw. wywiadownie informacyjne.

Potrzeby informacyjne polskich przedsiębiorstw można podzielić na pięć grup: informacje o rynku, informacje o konkurentach, o polityce gospodarczo-społecznej państwa, importerach, producentach i dystrybutorach, informacje o partnerach gospodarczych. Źródłami informacji, które są m.in. potrzebne, aby zaspokoić potrzeby informacyjne np. tylko w zakresie informacji o handlu są: Internet, urzędy celne, wyniki z rynków zagranicznych, materiały z porad rządowych, sprawozdania z firm krajowych o wizytach za granicą, raporty stowarzyszeń i organizacji regionalnych, raporty z przedstawicielstw handlowych i zagranicznych ambasad w kraju, raporty z przedstawicielstw handlowych i krajowych (polskich ambasad za granicą), informacje z lokalnych mediów.

Źródeł tych poszukiwać można m. in. przez konsultacje, w bibliotekach, centrach dokumentacji, na seminariach, w księgarniach, bazach danych, konferencjach, szkoleniach w zagranicznych firmach i innych instytucjach.

Z badań przeprowadzonych w polskich przedsiębiorstwach na temat potrzeb informacyjnych przez Małgorzatę Kawińską, Jadwigę Majchrzak i Kazimiera Zimniewicza wynika, że istnieje duże zapotrzebowanie na tego rodzaju informacje [Kawińska, 1996; Majchrzak, Zimniewicz, 1996].

Przeprowadzone na początku roku 2001 badania na temat potrzeb informacyjnych dla zarządzania przedsiębiorstwem w jednej z krakowskich fabryk, potwierdziły poprzednio przytoczone wyniki badań. O istnieniu takiego zapotrzebowania świadczą próby wdrożenia systemu informacyjnego dla zarządzania w tej firmie. Biblioteka odgrywa jednak w tym procesie rolę niewielką. Dokłada starań, aby dostarczyć czasopisma o pożądanej tematyce oraz zdobywa informacje o ukazujących się książkach, które mogłyby być przydatne dla zarządzania firmą. Jednak osoba zajmująca się biblioteką nie jest przygotowana do tej pracy. W bibliotece nie ma katalogu, poszukiwanie w niej jest uzależnione od orientacji i pamięci osoby zajmującej się biblioteką. 80% czasu zabierają tej osobie takie czynności, jak: fakturowanie i inne obowiązki administracyjne. Pokój, w którym przechowywany jest księgozbiór, jest miejscem wyposażonym w popielniczkę, gdzie zawsze można spotkać kogoś skłonniejszego do rozmowy niż poszukującego książki czy informacji. Większość książek i czasopism jest latami przechowywana w biurkach pracowników lub w ich domach. [Lach-Kaczyńska, 2001]. Można by więc zapytać czy to jest jeszcze biblioteka, ośrodek informacji, czy inny twór? Ciekawe, że pracownicy firmy deklarują poważny stosunek do informacji, o czym świadczy wdrożenie tzw. systemu 21 informacji dla zarządzania firmą opracowanego przez znaną zachodnią firmę GEAC. Mowa tu o różnych polskich i zagranicznych przedsiębiorstwach. Trzeba sobie zadać pytanie: czy są to już z gruntu inne ośrodki informacji, czy też biblioteki fachowe, dostarczające tylko innej nieco informacji i w inny sposób.

Bibliografia

1. Community legislation in force. Document 300L0026. Directive 2000/26/EC (2001) [e-dok.] file://Z\Community legislation in force Document 300L0026.htm
2. Cookson J., Moodie M., Rasmussen L.: *Digital talking book standards developed by NLS and partners under NISO auspices*. „Library Hi Tech” vol. 19 no 1
3. Czajkowski F. (1987): *Książki łatwe w czytaniu – problem do rozwiązania*. „Szkoła Specjalna” nr 5 s. 377-382
4. *Czytelnictwo niewidomych i niedowidzących oraz osób starszych* (1985). Toruń.
5. Hermange M.T. (2001) Bid to create a barrier free Europe for people with disabilities. Report on the Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee of the Regions –Towards a barrier – free Europe for the people with disabilities. Doc: A5-0084/2001 [e-dok.] <http://www.health.fgov.be/WH13/krantarch2001/kranttekstapril1/010405m12eu.htm>
6. Iljon A. (1995): *The European Libraries Programme: an overview*. „Journal of Documentation” vol. 29 no. 4, October, pp. 361-377
7. Johnson R. (2001): *European Libraries Programme* <http://www.ariadne.ac.uk/issue5/european-libraries/>
8. Kawińska M. (1997): *Próba badania potrzeby informacyjnych w wybranych przedsiębiorstwach wytwórczych*. „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu”, zesz. 259 ser. 1 s.43-49
9. Kerscher G. (2001): *DAISY Consortium: information technology for the world's blind and print – disabled population – past, present, and into the future*. „Library Hi Tech” vol. 19 no 1
10. Koren M. (1999): *Libraries serving the Community*. /in:/ *The Finnish Library Journal*. Libraries and Networking in Europe `99. High Quality Service and Effectiveness in Public Libraries. Helsinki 10-13 October 1999. [e-dok.] <http://www fla.fi/flj/koren.htm>
11. Kuczyńska-Kwapisz J. (1996): *Pismo dotykowe dla niewidomych – etapy rozwoju i współczesne zastosowanie*. „Szkoła Specjalna” nr 5 s. 296-300
12. Lach-Kaczyńska A. (2001): *Informacja dla zarządzania*. [Praca magisterska pod kier. dr hab. W. Pindlowej] Kraków UJ
13. Lehmann V. (2001): *Prison librarians needed: a challenging career for those with the right professional and human skills*. 65th IFLA Council and General Conference, Bangkok, Thailand, August 2-28, 1999 [e-dok.] <http://www.ifla.org/IV/ifla65/papers/046-132e.htm>
14. Prison Libraries Group AGM & Training Day Thursday 17 May 2001 (2001) [e-dok.] <http://www.la-hg.org.uk/groups/prislg.htm>

15. Majchrzak J., Zimniewicz K. (1996): *Zapotrzebowanie na informację w polskich przedsiębiorstwach w okresie transformacji: raport z badań*. „Organizacja i Kierowanie” nr 4 s. 67-80
16. The PRISM (2001) Project web site [e-dok] <http://www.prismprojekt.org/>, także [e-dok] <http://www.prismprojekt.org/aboutus.html>
17. Seal A. (1995): *The Victoria and Albert Museum and electronic image-banks: image conversion and user reactions*. „Journal of Documentation” vol. 29, no 4 October pp. 379-395
18. *Świat o niepełnosprawnych* (1989) Warszawa.
19. Telematics Applications Programme 1994-1998. Telematics for Libraries. (1995) European Commission. Directorate General XIII Appendix A 1 pp. 1-20
20. Telematics for Libraries – Projects. TESTLAB (2001a) [e-dok.] <http://www.cordis.lu/libraries/en/projects/testlab.html>
21. Telematics for Libraries – Project EXLIB (2001b) [e-dok.] <http://www.cordis.lu/libraries/en/projects/exlib.html>
22. Woźniczka-Paruzel B., Pużanowska I. (2001): *Are our libraries really open to all? Access to information and new technology for people with disabilities in Poland*. In: *Knowledge, Information and Democracy in the Open Society: the Role of the library and Information Sector*. 9th International BOCATSSS Symposium on Library and Information Science, Vilnius, Lithuania, January 29-31-2001, pp. 384-394
23. Zielińska-Fazan M. (1977): *Schodami w górę, schodami w dół*. „Prawo i Życie” nr 49 s. 12-13.